

**la vida democràtica a les iniciatives
i organitzacions d'educació al llarg de la vida**

Aquest número potser un poc encobert i còmplice està dedicat, amorosament i política, al camarada, company i amic sebas parra nuño amb el qual hem viscut i compartit tantes lluites, iniciatives... com derrotes... en un temps prenyat d'esperances i insurreccions, sempre... testimoniatge encarnat i quefer quotidià revolucionari per fer concret allò inèdit viable i allò real possible que sempre ens ha exigit que lluitem per ell; testimoniatge material... segueixes, seguim... i 'escampem, franca, la llavor dels somnis...' en sendes i camins i... envers una educació permanent i popular, emancipadora i antagonista.

Quaderns d'Educació Contínua

la vida democràtica a les iniciatives i organitzacions d'educació al llarg de la vida

Editors

Iolanda Corella Llopis
i pep aparicio guadas

Consell de direcció i coordinació

Tere Vila, Encarna Such Cardona, Juanma Sanchis Marqués, M. Nieves Roselló, María José Picher, Carlos Pallarés, Rosa Navarro, Pascual Múrcia Ortiz, Dolors Monferrer Ferrando, Rosa M. González Conca, Goio Fidel Sarmiento, Manuela Fuentes Martínez, Lorena Ordiñana Pérez, Marta Malet Carol, Míla Grau Alepuz, Loles Martínez Cebrián, María Gabarda Riofrío, Francisca Borox López, Isabel Aparicio Guadas

Consell de redacció i assessorament

Antonia de Vita (UNIVR), Dolors Vinyoles (Escola de la Dona-Diputació de Barcelona), Inma Vilatersana, Jordi Vallespir (UIB), Antoni Tort (UVIC), Joan M. Senent (UV), Manuel Rodríguez (UV), José Ignacio Rivas (UMA), Piergiorgio Reggio (UNICATT), Cruz Prado (ULASALLE), Anna Maria Piussi (UNIVR), Agustí Pascual (UV), Isabel Redaño Francés (IPF), Sebas Parra (UdG), Josep Mª Navarro i Cantero (LFCOOP), Peter

Mayo (UM), Vicent Mas (UA), Ángel Marzo (UB), Manel Martí Puig (UJI), Fernando Marhuenda (UV), Fernando López Palma (UB), Licínio C. Lima (UMINHO), Colin Lankshear (JCU), Michele Knobel i (MSU), Francesc Hernández Dobon (UV), Francisco Gutiérrez i (ULASALLE), Anna Gómez (UVIC), Paula Guimarães (UL), Pep Lluís Grau, Gloria Díaz (UB), Joan Colomer (UdG), José Clovis Azevedo (Centro Universitário Metodista IPA), Rafa Castelló (UV), Isabel Carrillo (UVIC), Marián Aleson Carbonell (UA), Xavier Besalú (UdG), Antonio Benedito (UV), José Beltrán Llavador (UV), Clara Arbiol González (UV), Vicent Aparicio (UV), Marina Aparicio Barberán (IPF), Consol Aguilar (UJI), David Abril (UIB), Loris Viviani (IPF), Mariola Aparicio Cortés (EOI Xàtiva), Mercè Morey (UIB), Diego Morollón (IPF), José R. Belda Medina (UA), Eduardo Carbonero Martínez (epAlv), Magdalena Balle Garcia (CEPA Son Canals, Illes Balears), Maira Tavares Mendes (Universidade Estadual de Santa Cruz, UESC)

Correcció i traducció

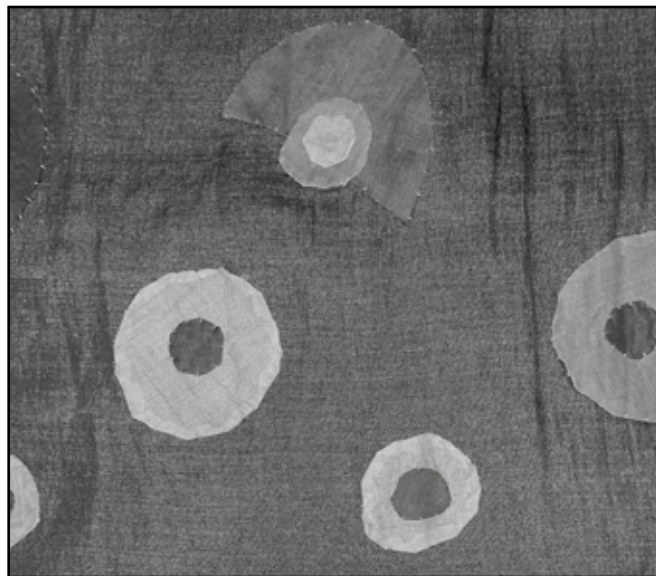
Joaquín Martínez Ortiz

Disseny i maquetació

gap

Quaderns d'Educació Contínua 48

Hivern 2022 • 18 €

Quaderns d'Educació Contínua. Nova etapa

Redacció, secretaria i administració:

C/. Sant Agustí, 7 • 46800 Xàtiva
tarepa.pv@gmail.com

ISSN: 1575-9016

ISSN: 2605-1796 (digital)

Dipòsit legal: V-5125-2000

Revista indexada en GeoDatos: Indexador de Geografia e Ciências Sociais
<http://www.dge.uem.br>

(Quaderns d'Educació Contínua
no es fa responsable de les opinions
dels col·laboradors de la revista.)

Títol: Cercles embastats

Autor: GAP

Tècnica: fotografia digital

Dimensions: 210x210 mm

Any: 2022

IPF: Institut Paulo Freire • UV: Universitat de València • UdG: Universitat de Girona • UVIC: Universitat de Vic • UJI: Universitat Jaume I de Castelló • UA: Universitat d'Alacant • ACEFIR: Associació Catalana per l'Educació, la Formació i la Recerca/Associació Europea d'Educació d'Adults • UB: Universitat de Barcelona • FDC: Desenvolupament Comunitari • UIB: Universitat de les Illes Balears • UM: Universitat de Malta • UMINHO: Universitat del Minyo • UNIVR: Universitat de Verona • ULASALLE: Universidad de La Salle • UNICATT: Universitat Catòlica de Milà • UMA: Universitat de Màlaga • UL: Universitat de Lisboa • JCU: James Cook University • MSU: Montclair State University • LFCOOP: La Fàbrica Cooperativa

carpeta

Per una pedagogia radicalment democràtica

Enrique Javier Díez Gutiérrez • 7

Estatisme i interseccionalitat: una aproximació

Consol Aguilar • 18

Educació Ciutadana en Contextos de Malestars, Incerteses, Riscos i

Estranyeses: un projecte d'escriptura-acció-reflexiva

Jorge Osorio Vargas • 28

Autonomia, innovació i transparència: miratges en la Universitat del Simulacre

Clara Arbiol González • 41

contínua

CONFINTEA VII. Marc d'Acció de Marràqueix. Aprofitar el poder

transformador de l'aprenentatge i l'educació d'adults

Institut per l'Aprenentatge al Llarg de Tota la Vida • 51

persones, territoris i experiències

Cultura i pràctica democràtica: una reflexió teòrica-pràctica des de l'àmbit

educatiu

Jordi Feu • 65

Vida democràtica. Un procés d'aprenentatge al llarg de la vida. Narració

crítica del procés de participació, democràcia... a l'APAP i l'educació permanent

Encarna Such Cardona, Nieves Roselló Navarro i Paqui Borox López • 76

Institut Creixer: una organització per a joves i adults amb discapacitat

intel·lectual

Daiane Rodrigues de Almeida, José Clovis de Azevedo, Rosemari Lorenz

Martins, Jose Maria Sanahuja Gavalda • 80

L'escola pública: Ni un pas enrere. Una defensa des de la sobrietat il·lustrada

Enric Agost Carceller • 92

investigació

Pedagogia crítica i resistència: aportacions des del pensament de Paulo Freire

en els temps del col·lapse de la democràcia

Entrevista amb Peter McLaren/Maria Vieira Silva • 101

arxiu

dialògica

Joan Fuster i l'educació popular

Carles Riera Albert • 125

fotografia • 129

llibres

bell hooks, pensament en llibertat

Carmen Martínez Sáez • 133

Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitze el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i cursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.

Educació Ciutadana en Contextos de Malestars, Incerteses, Riscos i Estranyeses: un projecte d'escriptura-acció-reflexiva

Jorge Osorio Vargas¹

Traducció: Lorena Ordiñana Pérez

“Aleshores vam veure els contorns d’una solidaritat i justícia també incommensurables que pronunci-ant les paraules que només els nostres poemes coneixien, que només la nostra set, que només la nostra fam d’amor coneixia, en què la successiva munió mirarà les imatges d’aquest temps i es preguntarà per aquesta època bàrbara i ferotge. Res no quedarà allà de nosaltres i tanmateix alguna cosa dels nostres ulls morts estaran mirant a través d’aquests ulls vius. Intuïm així que potser l’única realitat que hi ha és aquella que es veu entre les llàgrimes: aquesta iridescència del món que només poden captar els ulls que ploren. Com si ens cridaren des d’esta boira endevinem els contorns encara borrosos de l’altre, de la cara coberta que s’acosta com si volguera besar la nostra cara coberta només per confirmar-nos que estrènyer la vida d’un altre entre els teus braços i ser estret per la vida d’un altre entre els seus braços, conté allò crucial; el dolor, el fervor i la meravella de vegades desesperada de l’existència.”

Discurs de Raúl Zurita en rebre el Premi Reina Sofia, 2020

En este temps de malestars, riscos, incerteses i estranyes existencials, de crisis polítiques, socials i econòmiques, de descrèdit de les institucions públiques, de profunds sentiments de desprotecció social i sanitària, serà possible que emergisca una nova saviesa pedagògica des de les relacions ciutadanes de reciprocitat, cura, pertinença, convivencialitat, solidaritat, participació que s’han manifestat en resposta a aquesta incerta condició de vida que hem experimentat amb la pandèmia del COVID 19)? O estem condemnats a quedar atrapats només en una perenne pedagogia del dol i del consol? (Zoja, 2015; Arbiol,2020)²

¹ Educador, Professor de l’Escola de Psicologia de la Universitat de Valparaíso i Associat al Programa d’Educació de Persones Joves i Adultes de la Universitat de Platja Ampla. Llicenciat en Història, Diplomant en Psicologia Junguiana i Magister *d’Educació i Mediació Pedagògica*.

² Els projectes educatius s’han desenvolupat segons les concepcions de món de les diverses cultures a l’esdevenir de la història de la humanitat i amb més intensitat en èpoques de crisi i desconcert humà (Armstrong, 2018; Jaspers, 2017). Aquests projectes educatius han creat els seus propis conceptes de formació humana, d’aprenentatge, de mestratge i de mètodes (camins) i han deixat empremtes a través de relats, ritus i institucions sobre com i on s’ensenya i s’aprèn, sobre com s’arriba a la saviesa, a través de maneres de ser i estar al món. Allò educatiu emergeix per fer present en la societat arguments per entendre allò constitutiu del que és humà en temps de desorientació, violències, tiranies: sentiments, intimitats, corporalitat, sexualitat, salut, relació amb la naturalesa, coneixements, reciprocitat, comunitat. Jaspers ha identificat, com a manifestació superior d’aquest fenomen, el segle IX AC, com l’escenari d’una regeneració moral i cultural que va donar lloc a una “regla d’or” compartida per figures com Buda, Sòcrates, Confuci, Jeremies i els savis de els Upanishaxs basada en una ètica de la compassió, un profund programa d’autoconeixement humà i una recerca d’una espiritualitat i una estètica de la bondat (Amstrong, 2018).

En este article propose un itinerari de recerca i escriptura reflexiva³ sobre els desafiaments de l'educació ciutadana en el context de malestar, risc, por i incertesa que vivim per l'impacte de la pandèmia.

Aquest projecte ho asumisc com un exercici autoreflexiu per entendre i comunicar la complexitat de la realitat viscuda i les condicions subjectives de la meua entesa, no precisament per elaborar categories teòriques generals sinó per sistematitzar sabers locals i vernacles⁴ que permeten el desplegament de nous projectes pedagògics que contribueixen a la recomunitarització de la vida humana. (Osorio, 2018, 2020)⁵.

Des de fa més d'una dècada s'està estudiant el malestar a la societat xilena. La rebel·lió social d'octubre del 2019 va amplificar les fonts d'aquest malestar i va exposar de diverses maneres l'estat d'ànim de diversos sectors socials que pateixen l'abús i la desigualtat en l'accés a béns públics. El 2012, l'Informe de Desenvolupament Humà per a Xile va identificar el maltractament, l'abús, la discriminació, la manca de feines saludables i ben remunerades, la insuficiència dels sistemes sanitaris públics per oferir atencions oportunes i els obstacles per accedir a béns culturals i naturals comuns com les fonts d'aquest malestar (PNUD, 2012). La pandèmia de la COVID 19 va augmentar el malestar amb la pèrdua de llocs de treball, la incapacitat evident del país per comptar amb un sistema de protecció social efectiu i universal i els efectes psicoemocionals de l'ambient d'inseguretat, temor i incertesa davant del futur personal i familiar que va generar la pandèmia.

Diversos estudis han realitzat una anàlisi de continuïtat entre la rebel·lió d'octubre del 2019 i els efectes de la pandèmia el 2020: s'han identificat els impactes existencials i de salut més rellevants (associats a les condicions de vida material i a la desorientació al voltant del present i futur immediats, tot mediat pels fenòmens de vulnerabilitat, precarietat i l'escassa ajuda estatal per enfrontar la manca d'ingressos monetaris) i les reaccions solidàries que en alguns sectors i comunitats va provocar la crisi, a través d'olles comunes, xarxes d'ajuda mútua, voluntariats per acompanyar la gent gran i altres micro iniciatives a nivell de barris i organitzacions veïnals.

Un estudi de 2016 va retolar l'àmbit d'anàlisi de les condicions de vida de sectors vulnerats, precaris i sotmesos a condicions de desprotecció social i les alternatives de superació com a "polítiques de la desgràcia" (Radisz, 2016) i un altre va proposar enfrontar aquesta condició de malestar i vulnerabilitat a través de l'acció col·lectiva via coalicions ciutadanes "contra el dany", identificant el "dany" com la paraula generadora per dissenyar i implementar les accions territorials, socials i educatives de segell ciutadà-crític i de proximitat (Parra, 2019).

Vull proposar en aquest text una proposta educativa ciutadana al voltant d'aquestes condicions viscudes recentment. I el que em resulta clar en primer lloc és assumir que no tenim eines úniques per entendre allò viscut i per promoure accions educatives pròpies d'una "ciutadania de proximitat" (Osorio, 2020).

³ Les coordenades d'aquesta modalitat de recerca biotextual les vaig exposar a Osorio, 2018, 2018 a).

⁴ Per a Iván Illich, el vernacle és tot allò viscut, fet i compartit fora del mercat (Illich, 2016).

⁵ En el camp dels escrits sobre el sentit educatiu-existencial de la pandèmia de COVID 19 i en particular dels reptes d'una pedagogia del comú en temps d'incerteses i d'estranyesa, recomane Arbiol (2020).

Presente algunes idees que considere prèvies

La meua proposta pedagògica es nodreix dels corrents de pedagogia lligades a moviments socials altermundistes (Osorio, Rubio, 2018). A través d'estes pedagogies es produeixen aproximacions noves i valedores entre la dimensió dialògica de l'aprenentatge i els enfocaments de complexitat en l'educació (Moreno, 2016, Calvo, 2017, Morin, 1999).

Des de les pràctiques juntament amb col·lectius d'educació popular de persones joves i adultes sabem que els educadors que faciliten territorialment i comunitàriament projectes d'educació ciutadana desenvolupen pràctiques pedagògiques que organitzen diàlegs de sabers culturals des de la base, assumint una condició de “facilitadors, facilitadores *públics i convivencials*”, com a “motors ciutadans” (Villasante 2020; Ilich, 2006) que, des de concepcions pedagògiques dialògiques, resignifiquen des de les comunitats de base conceptes com “aprenentatge”, “poder”, “política democràtica” “ciutadania”, “transició eco-política”, entre d'altres (Morin, 1999). D'esta manera, contribueixen a la generació de dinàmiques ciutadanes dialogants, participatives, autoconstituents. (Osorio, Rubio, 2018).

Una dada important és la intersectorialitat d'aquesta proposta educativa, que orienta i dona sentit integrador a molts moviments socials, que actuaven d'una manera particular en el passat, i que actualment posen un accent comú en els girs civilitzatoris que requereix el planeta per a enfrontar el futur. Conceptes com a justícia educativa i ecològica i “per un planeta conscient, just i sa” (Hathaway, Boff, 2014) estan a la base de noves formulacions sobre l'anomenat “desenvolupament”, hui resignificat a *Amèrica Llatina com a Bon Viure, des de les matrius de convivència i cura de les comunitats indígenes i dels moviments procomuns* (Osorio, 2016).

Estos moviments han formulat una *pedagogia ciutadana*, variable segons les modalitats d'actuació de cada organització, que ha tingut com a àmbits de desenvolupament l'opinió pública i la incidència a les agendes polítiques globals, per exemple, davant la transició climàtica i més recentment la seguretat humana per l'impacte de la pandèmia de la COVID 19. És una pedagogia que es nodreix de les experiències de les comunitats que pensen i exploren una nova manera de fer concitadania conscient, des dels marges del que està establert i normat, des de les lluites contra les discriminacions.

En esta *pedagogia ciutadana* es tracta de restablir un sentit emancipador dels processos d'empoderament comunitari, entesos com el desenvolupament de recursos cívics i metodològics per “fer política”, generar coneixements, potenciar els sabers i els aprenentatges que es produeixen en les lluites democràtiques, i que necessiten lideratges inclusius, organitzacions participatives, coalicions democràtiques de la societat civil, permanent i necessària “ponderació radical-pragmàtica” en la definició d'acords, consensos i mètodes comuns entre els diversos actors i actrius.

Plantejaments previs

En anteriors articles he anomenat cinc plantejaments que sustenten la meua proposta, el “des d'on escric” (Osorio, 2018, Osorio, 2019, Osorio 2020):

1. L'epistemologia occidental valida preferentment la raó instrumental, que es nodreix del mètode científic positiu, com la via per referir-se al món objectiu de les relacions socials i de les formes que les societats tenen per educar-se. Jo desitge caminar preferentment per una altra via: la via del coneixement i dels rituals ciutadans de les comunitats i dels seus relats sapiencials (diàleg de sabers locals, ancestrals) tenint com a referència el multivers de l'època que K. Jaspers va anomenar “era axial” (Armstrong 2018), i que van acreditar altres formes de referir-se al “cor” de la vida i de l'educació” i que ha tingut formes escripturals simbòliques, arcanes, arquetípiques, litúrgiques, poètiques, pictòriques per sobre l'escriptura del “veritable” i de “l'objectiu” a la manera com ho ha conegut el món occidental des de la lògica de la investigació científica “basada en evidències i resultats”.
2. La meua visió es nodreix del “pensament feble” o “comunisme hermenèutic” (en dir de Gianni Vattimo (Vattimo, 2009; Vattimo i Zabala, 2012) que renuncia a construir ontològicament macro i tancats relats sobre l'ésser, adoptant una postura “d'escolta” i d'intenció hermenèutica sobre el sentit “d'educar” per a les comunitats humanes. Esta manera d'apreciar les cultures i les seues maneres “d'educar-se” (que en sentit estricte *-educere-* podríem anomenar també les maneres “d'eixir”, “d'alliberar-se”) comporta una crítica a les referències epistèmiques de la pedagogia instrumental tecno-lliberal i s'identifica amb el moviment cultural de l'educació alliberadora llatinoamericana: dialògica i generativa de sabers comunitaris propis.
3. Entenc esta pedagogia com un ofici d'artesanía (Sennet, 2009), ja que es tracta de donar forma i sentit a “l'espai interior”, als espais que s'hi habiten, per “habitar”. Baix este predicament, a la pedagogia forma i contingut “habiten en maridatge”, ja que no es tracta de generar sabers lletrats o instrumentals en primer lloc sinó “sabers de saviesa” i “sabers convivencials” recomunitaritzant l'educació pròpia.
4. El llenguatge sapiencial és més que una “forma de dir”, és l'expressió d'una experiència participativa (“viscuda” com a esdeveniment) que no es desenvolupa sobre la base de “proves”, “dades” i “evidències” segons l'esquema científic de la modernitat occidental sinó de categories fenomenològiques “dèbils”, i que han estat marginades per les epistemologies dominants. Les seues vies de coneixement són contemplatives, estètiques, poètiques, imaginals, i també les que es manifesten des del que alguns han anomenat la “metafísica de la presència”, és a dir, de la “proximitat” o, dit d'una altra mane-

⁶ A la seva Ètica de la Raó Cordial (2007), Adela Cortina sosté que dos dels sostenidors d'una educació a la ciutadania del segle XXI: justícia i gratuïtat. Una pedagogia sapiencial aprofundirà en principis com ara la reciprocitat, la mutualitat, la cura i la proximitat com a actituds “fortes” de l'aprenentatge necessari per a “viure-junta-altres-es”, per a “sentir vivint” (Esquirol, 2018).

⁷ Recomane, com una via d'exploració per a aquest tipus de dinàmica pedagògica: https://dragondreaming.org/wp-content/uploads/2020/01/DragonDreaming_eBook_spanish_V02.09.pdf

⁸ “Si la confiança en un mateix –la tranquil·litzadora sensació de “tenir control del present”– és l'únic suport sobre el qual s'assenta la confiança en el progrés, no és estrany que en els nostres temps esta siga vacil·lant i inestable” (Bauman, 2002).

ra, des de la praxi radical del “bon samarità” (socorrent a qui està caigut en el camí, descartat, desnonat, desplaçat), de les “ètiques de cura” que promouen els nous moviments socials (com el feminista i l'ecopolític)⁶. Parlar de pedagogia des d'aquests marges suposa reconèixer: l'experiència participativa i viscuda; l'obertura a lectures i descobriments de signes, “rostres” i “petjades” de la “creativitat radical de les comunitats de les minories abrahàmiques (en dir de Lanza del Vasto) o de les fonts del sentit de la vida que s'elaboren psicosocialment a la pràctica dialògica de l'educació comunitària, llençatgeant⁷.

5. La invocació permanent a la *comunitarització* de la societat com la via per confrontar les incerteses i els riscos de la societat globalitzada, disciplinada, mediàtica (per a uns i unes, una societat “del coneixement”, per a altres una societat de “l'exclusió i el descart”), des de projectes comuns d'habitabilitat ciutadana, elaborats *convivencialment*, que tinguen cura dels humans, les seves comunitats i del planeta (Illich, 2006).

Una vegada anomenat açò, la tasca que propose és desenvolupar una línia de recerca-reflexiva sobre els termes en els quals esta pedagogia aprecia la crisi civilitatòria actual, radicalitzada en els darrers temps per fenòmens d'alta incertesa i d'abast global, com són la transició climàtica i més directament per l'impacte recent la pandèmia de la COVID 19.

En el seu ja clàssic llibre *Modernidad Líquida*, Z. Bauman (2002) identifica com a característiques de la “nova època d'incerteses” la crisi de la gestió del present i l'opacitat del futur⁸. Les persones i les organitzacions humanes ja no són capaces d'assegurar la virtut que els moderns atribuïen al progrés sense límits que comportaria la raó, la ciència i les tecnologies. Esta creença tan pròpia de la cultura occidental ha donat sentit a tots els projectes polítics progressistes i dotat a les persones d'una seguretat en què el futur sempre seria més pròsper, ja que els avanços materials i el desenvolupament científic auguraria sense traves la confirmació de l'ideal il·lustrat del progrés interromput.

Tot i això, els horrorosos genocidis de la segona meitat del segle XX van posar en dubte si esta creença moderna estava immunitzada davant la manipulació de la tecnologia i l'emergència de moviments polítics irracionals. Esta va ser la primera veu d'alarma sobre la validesa absoluta del progressisme com a ideologia.

Més recentment, les transformacions de l'economia sota els principis de la globalització neoliberal i les seues conseqüències en la flexibilitat de les ocupacions, la deslocalització de les indústries i el seu impacte a les economies locals, l'adopció de tecnologies capaces de refundar el capitalisme com una economia del coneixement i la seva alta capacitat de descart i expulsió d'importants sectors de la població a la peri-

fèria dels mercats, l'abandonament educacional dels treballadors menys qualificats, la desprotecció social per la privatització dels serveis públics, l'extractivisme depredador dels ecosistemes i dels territoris habitats per pagesos, indígenes i pobladors rurals, han portat com a conseqüència una percepció generalitzada d'estar vivint un temps d'extrem risc, vulnerabilitat i incertesa⁹.

La crisi climàtica i la pandèmia de la COVID 19 i les seves conseqüències sanitàries, socials i econòmiques han aprofundit aquesta percepció i es configuren com a manifestacions vitals del que és estar en un món d'incerteses permanents i sumit en un "encadenament de factors catastròfics" (Innerarity, 2018).

Alguns analistes han descrit la condició del món actual com una baixa de la civilització. Fins i tot, adherents al capitalisme diagnostiquen que només una reforma conscient del model capitalista en un sentit comunitari salvarà el capitalisme. En diuen la reforma del "post capitalisme". Per a P. Coller, un dels seus impulsors, el declivi capitalista comença quan l'economia i les formes macro i transcorporatives han fet insatisfactoris els treballs i han incentivat un individualisme extrem, tota referència comunitària en existir quotidià i l'abandonament a les localitats el suport fonamental de les quals han estat les seues tradicions culturals i productives (Coller, 2019). Coller sosté que el capitalisme realment existent esquerdia la vida comuna i augmenta les ansietats i crida els macrocomands capitalistes a posar atenció a la igualtat, a la cura i a recuperar una ètica de la comunitat per a equilibrar el poder de les corporacions (Coller, 2019).

La globalització com el gran projecte (utopia) del capitalisme occidental, des dels passats anys huitanta, ha perdut el seu encant a les pròpies elits i el cimbell del benestar material i la seguretat, al qual accedirien les "classes mitjanes emergents" ocupant els nínxols modernitzadors de l'economia, s'ha vingut a terra. La COVID 19 ha posat en evidència la vulnerabilitat "d'una globalitat" excloent, segregadora i cruel amb els pobres i les poblacions que viuen d'un salari precari i amb un accés restringit als serveis de salut, educació i seguretat social (en processos accelerats de privatització des de les darreres dècades). El confinament i les morts han tornat la humanitat a experimentar la seva condició finita en les seues expectatives de progrés grandiloqüent. El món lletrat, la política i l'economia, han posat a l'agenda global el terme "patiment" i "vulnerabilitat compartida" a contrapel del progressisme dels organismes financers multinacionals i de certa esquerra lleugera (Innerarity, 2020a; de Souza Santos, 2020).

En Innerarity ha sostingut que en esta època d'incerteses, la vida i la democràcia, com a modalitat de convivència humana, s'han tornat una caixa negra (Innerarity, 2018) i que per desxifrar-ne els continguts enigmàtics hem de recórrer a noves epistemologies. En el context de la pandèmia de la COVID 19 s'han mostrat insuficients les explicacions estadístiques ("*revolució de les dades no ens garanteixen l'ob-*

⁹ A nivell global, els moviments ciutadans han activat una agenda intersectorial dinamitzat el debat sobre les possibilitats de superació del model neoliberal. Els moviments ciutadans s'han expressat en diverses modalitats impactant de manera substantiva en el reacomodament de la política de diversos països i regions: per les reivindicacions pels drets humans i la democratització, la indignació per la desocupació i l'exclusió de sectors importants de la població dels serveis socials bàsics, el descontent dels ciutadans amb les maneres existents d'organitzar la política democràtica, la mobilització estudiantil per una educació gratuïta universal i les lluites d'organitzacions ecologistes contra els Estats i grans corporacions depredadores del medi ambient, el moviment ciutadà global enfronta desafiaments de curt i mitjà termini de gran abast ètic i polític. Una anàlisi del cas xilè en la conjuntura de l'esclat social d'octubre del 2019 vegeu Ruiz (2020), Mayol (2020).

¹⁰ Preferisc parlar de “recursos de suport” en compte de fer servir el terme sociològic de “capital social”, ja que així les comunitats anomenen les xarxes, organitzacions, escoles, juntes veïnals, centres culturals, ONGs, olles i menjadors populars que han col·laborat amb la vida dels sectors més afectats per la pandèmia. Per donar compte de les accions de suport mutu a comunitats i barris el concepte de “capital vincular” em sembla, per als meus fins, hermenèuticament més “dens” que capital social.

¹¹ L'experiència de la pandèmia de la COVID 19 ens ha posat com a nucli d'una pedagogia axial la connexió amb allò concret i allò senzill, allò local, allò domèstic i allò vernacle, allò primordial. Podem dir, parafrasejant J.M. Esquirol, que estem davant de la necessitat de desenvolupar una pedagogia del “sentir-se vivint” i de la “solidaritat dels commoguts”, on allò “més humà” és l'emptra, la cura, l'acollida a l'estrany que pateix (Esquirol, 2018; Orange (2013). J.M. Esquirol ofereix un interessant plantejament pedagògic sapiencial comparant el sentir vivint de Francisco d'Assis i el personatge Zaratustra de F. Nietzsche (Esquirol, 2018).

¹² Al seu llibre *El Tao de l'Alliberament* M. Hathaway i L. Boff proposen una “ecologia de la transformació” les coordenades de la qual ens semblen rellevants

jectivitat”, sentència Innerarity), les conspiratives, les que al·leguen que la pandèmia és una venjança de la natura o un anomenat supranatural que posem atenció a la forma com els éssers humans ens relacionem amb els ecosistemes.

Els governs i les institucions de la democràcia s'han devaluat en la capacitat d'assegurar una resposta comunitària i igualitària a la crisi sanitària. L'ansietat i el patiment, el confinament, la pèrdua de les feines i la vulnerabilitat material i psicològica han configurat un mapa humà de fragilitat extrema. La crisi de les relacions de confiança i percepció generalitzada d'abús estructural que han identificat els estudis a Xile (PNUD, 2012) han radicalitzat el malestar social d'amplis sectors de la població sumat ara a una vivència de precarització de la vida i d'escassetat de recursos de suport col·lectius per enfrontar les crisis de la magnitud que ha ocasionat la pandèmia¹⁰.

Esta conjuntura ens ha posat en qüestió un tema central de la democràcia quin és el sentit del que és comú en una societat i com esta es capaç de promoure una cultura de disposició activa a les accions col·lectives, de pertànyer a un col·lectiu d'iguals. Una jove estudiant universitària em preguntava si potser en les condicions actuals era possible “pertànyer a alguna cosa”, qüestionant-me la validesa de la invocació permanent, que acostume a fer en la meua docència a “pertànyer”, “participar”, “actuar comunitàriament”, per ciutadanitzar la democràcia, per fer-la una forma de convivència significativa per a les persones. El confinament i la precarització material del seu nucli familiar –testimonia l'estudiant– havia esfondrat la seua creença en les xarxes de suport i en les accions col·lectives procomuns com a contribuents al seu desenvolupament personal-familiar i preferia lluitar sola per la seva pròpia sobrevivència, sense esperar res de ningú. Professor –deia– no tinc expectatives de res i amb ningú. I –afegia– ni tan sols sé si és possible en aquesta època “esperar”, tenir “esperança”, que puguem sobreviure alhora tan cruel que ens mata per ser pobres, que ens impedeix estudiar perquè no tenim la tecnologia adequada a casa. La pandèmia ha estat cruel amb els més pobres, amb els joves més fràgils emocionalment, confinats –amuntonats als seus habitatges de barris populars i renegats d'una democràcia que ha estat incapaç de “protegir”, concloïa el testimoni de la jove¹¹.

Em sembla que el principi de la cura (protecció i no-dany) estan a la deriva en la democràcia de biaix neoliberal, cosa que provoca una crisi de lleialtat ciutadana amb les institucions públiques, agreujada en estos temps incerts i nocius de la pandèmia (de la Aldea, 2019). És necessari doncs, plantejar-nos un gir epistemològic i ètic per fer de la democràcia un sistema de vida saludable i de cura?

Donada aquesta deriva de la democràcia urgeix defensar la democràcia de si mateixa i pensar la democràcia com a anàloga a la vida sosté D. Innerarity (Innerarity, 2020), amb els desafiaments que això implica: fer-la justa, apta per respondre a les necessitats humanes fonamentals, desarmar els circuits perversos del dany, aconseguir que totes les persones tinguin accés a les ciències, als béns culturals i naturals

comuns, disfruten d'experiències educatives durant tota la vida perquè els ciutadans siguin reflexiva i políticament competents per confrontar una societat de risc permanent. Les velles escoles ja no són capaces de promoure aprenentatges i tarannàs per a este propòsit (Calvo, 2017).

Democràcia–vida–aprenentatge és la tríada clau precisament per democratitzar i vitalitzar la pròpia democràcia, per fer-la convivencial. La tasca que ens desafia als ciutadans és explorar camins lluminosos en temps foscos¹², amenaçadors, incerts i no només a nivell de macrogovernança del planeta (transició climàtica, per exemple) sinó des de la nostra pròpia quotidianitat ferida, humiliada i vulnerada tant pels poders i dominacions visibles com per les subtils estratègies de les agències especialitzades en gestionar les nostres ansietats i les nostres precarietats, siga per les vies del disciplinament financer mundial, de l'ordre mèdic o de la tutela dels experts sacerdots del progrés (Illich, 2006).

La meua proposta recupera el que Alejandro Cussiánovich, educador peruà, assessor d'organitzacions de nens que demanen els seus drets i referent de l'educació popular llatinoamericana, anomena *pedagogia de la tendresa*, definida como una resposta a la condició humana devaluada dels xiquets, xiquetes i joves dels països de la nostra regió i estimulada pel protagonisme dels moviments dels xiquets i les xiquetes i de les dones organitzades per a defendre els seus drets socials i educatius (Cussiánovich, 2010). El que és notable d'esta proposta és que es planteja des d'una situació de recerca i de reconeixement de la incertesa que caracteritzen els processos de canvi social en el context global neoliberal, confiant en les ferramentes, la disposició i la capacitat reflexiva que es despleguen en l'educació popular de base comunitària i per extensió dels moviments socials que generen.

Assumeix que només una visió de complexitat i de mirada ecoeducativa permet destriar les condicions de l'exclusió social dominants i les vies de construcció de societats justes. La *tendresa* és la forma i el contingut d'una educació orientada a desenvolupar les capacitats d'acollir, reconèixer, vincular i cuidar en la societat, convocant els subjectes a viure l'experiència de relacionar-se amb altres des d'una posició de cerques de sentits comuns de vida i d'aprenentatge, des d'una "actoria social" amb continguts ecològics, no-patriarcal, no-autoritaris.

L'educació ciutadana a la base comunitària és aleshores, una educació de l'enllaç radical de l'acollida i de l'expansió de la vivència "comunitària"¹³. Esta proposta pedagògica (de l'alteritat) beu conceptualment a les fonts de les teoria de la cura elaborades primerencament, des del camp feminista, per Carol Gilligan i altres pensadores i activistes (Gilligan 1993), problematitzant tant les condicions epistemològiques dominant de l'ètica política occidental que invisibilitzen–naturalitzen el dany moral, la humiliació, l'abús i la subordinació dels col·lectius, classes, minories relegades al silenci i la vulneració, el no reconeixement moral ni material del treball domèstic i el

per a la proposta d'una pedagogia sapiencial: el desenvolupament del potencial d'interiorització i de la consciència humana; el desenvolupament de processos humans creatius i d'autoorganització; l'enfortiment dels vincles comunitaris a la societat i la "comunió amb la comunitat general de vida a la Terra" (Hathaway, Boff, 2014). La pedagogia hàbil per aconseguir estos propòsits l'anomenen una pedagogia de la "saviesa en temps de crisi", que nosaltres resumim per als nostres fins declarar una "pedagogia sapiencial" en quatre consignes: aguditzar la intuïció i la sensibilitat per actuar de manera creativa i comunitària; mobilitzar cap a comunitats de cura i lluitar contra tot tipus de dany humà i ecosistèmic; construir alternatives comunitàries per confrontar crisis i incerteses (no a les prediccions apocalíptiques que paralitzen i porten a la desesperació!); el capitalisme, l'especulació, l'extractivisme, el patriarcalisme, l'antropocentrisme, la concentració de coneixements, la supèrbia experta i la uniformitat cultural patològitzen la vida comuna, cal aleshores organitzar comunitats polítiques saludables, biodiverses, no perjudicials (democràcies de la proximitat i de la cura, aliances ciutadanes contra el mal).

¹³ El 2013 vam conèixer, en castellà, el llibre del filòsof

i teòleg brasiler Hugo Assmann Placer i *Termura a l'Educació*, que, baix esta convocatòria desenvolupa els fonaments epistèmics i pedagògics “d’una societat aprenent” des de les anomenades “ciències de la vida” inspirades a les contribucions de Francisco Varela i Humberto Maturana (Assmann, 2013) i que pedagògicament desenvolupa lúcida i culturalment situada Francisco Gutiérrez des de Costa Rica i de gran impacte en la formació de les noves generacions d’educadors comunitaris, investigadors socioeducatius i docents en diversos països de la nostra regió (Gutiérrez, Prado, 2015).

¹⁴ Leonardo Boff ha ampliat els contorns de la política de la cura estructurant una agenda ètica global cura, que inclou una pedagogia ecològica, estratègies de superació sistèmica de les condicions subalternes que viuen els col·lectius subordinats i danyats per la pobresa i la marginalitat, els pobles indígenes, les comunitats camperoles, els “descartats” i vulnerats urbans i les minories estigmatitzades per les seves opcions religioses, de gènere o lingüístiques (Boff, 2002).

dels qui cuiden ancians i malalts, protegeixen minories religioses i culturals de la violència estatal, atenen els desplaçats i refugiats en “santuaris ciutadans” i brinden hospitalitat als “sense-llar”, entre altres accions “d’altruisme radical”¹⁴.

L’educació ciutadana, així fonamentada, es realitza baix diverses modalitats, preferentment a través de formes no escolars. En els fets, han de ser projectes socioeducatius de base comunitària que exerciten la Investigació-Acció-Participativa, per a sustentar reflexivament el sentit de l’obra i generar capacitats d’incidència ciutadana en les polítiques d’educació. A la manera de “motors ciutadanistes” (Villasante, 2020) configuren un moviment educatiu-territorial amb base comunitària (Torres, 2020):

- Promoure el coneixement de la història de les comunitats vulnerades i dels seus territoris, recursos i patrimoni natural i cultural, recuperant la memòria històrica de les seues lluites d’emancipació i creant capacitats per escriure-les i comunicar-les. Ciutadania i pedagogia memorial.
- Promovent que les comunitats s’aprofundeixin en formes col·laboratives de viure i educar-se per enfrontar els riscos i les incerteses de l’època, creant aliances contra el dany, la comunitària de la cura i un desenvolupament a escala humà. Pedagogia mancomunada o procomú.
- Promovent una educació centrada en la vida dels subjectes i en el desenvolupament de les seues capacitats per “llegir el món propi i aliè”, propiciant una lectura decolonial i crítica dels efectes de “control” i dominació de la globalització neoliberal. Justícia epistèmica.
- Creant capacitats per a la participació de les comunitats en la generació de formes democràtiques de govern local i nacional, a través de moviments ciutadans que treballen en xarxa, que practiquen una cultura de lideratge horitzontal i distribuït i de rebuig a tota forma de discriminació i humiliació. Lideratge procomú.
- Formant educadores de base capaces de facilitar les dinàmiques d’aprenentatge de persones i comunitats respectant les seues diversitats de gènere, ètnica, cultural i residencial, *etària* i amb un particular respecte als grups que són afectats per causa dels conflictes armats, les catàstrofes naturals, els efectes del canvi climàtic i les violències de gènere. Educadors aprenents.
- Ampliant baix formes neoescolars (escoles públiques-comunitàries gestionades des de moviments socials) i comunitàries (programes d’educació popular, educació ciutadana, educació no sexista, educació eco-política) els projectes educatius en temàtiques emergents i d’impacte a la vida quotidiana, laboral i ciutadana de les persones com les relatives a la transició climàtica, la cura comunitària dels béns naturals públics i el just i lliure accés als coneixements i tecnologies que enriqueixquen la vida saludable de les comunitats. Ciutadania educativa territorial.

Per concloure

Les condicions contradictòries de l'època de riscos i incerteses redefeixen les maneres de viure el temps humà i permet plantejar noves possibilitats de pensar i practicar l'educació ciutadana.

El plantejament central de la tesi de la societat de risc és que els riscos estan inserits a la mateixa societat i no podem buscar solucions als mateixos productors del risc. La societat es torna desconfiada davant de les dinàmiques que la constitueixen (Beck, 2019). La vida és vista com una amenaça, irromp l'experiència del que és incontrolat, del que és incert, la dependència, la vulnerabilitat, el desvaliment davant la contingència, l'exclusió. S'imposa la por, la societat esdevé més agressiva, fonamentalista, descreguda i enclaustrada en espais privats segurs.

Per a l'educació ciutadana enfrontar estes condicions d'època suposa dos principis:

- El primer és el principi de la reflexivitat, que planteja una altra forma de viure i educar-se, capaç d'actuar per a enfrontar la incertesa del risc, a través de l'enfortiment de xarxes i associacions "interpretatives" de ciutadans que restableixen amb l'Estat nous contractes d'igualtat (CEPAL, 2014) en els quals s'han de garantir drets socials fonamentals i desenvolupen institucions solidàries que situen com a valors de sustentació de la vida en comú la reciprocitat, la cura i allò comunitari.
- El segon és el principi de procura definit com la recuperació del sentit de la sol·licitud per l'altre i la solidaritat i la responsabilitat amb el gènere humà i el medi ambient. La procura es constitueix en un argument molt significatiu de l'educació ciutadana, ja que planteja l'exigència d'entendre-la com un procés de creació cultural.

Sent l'educació ciutadana una acció cultural, és pertinent preguntar-se com a la societat és possible capitalitzar el sentit ètic de la solidaritat, promoure una nova imatge de societat justa i obrir una porta a la reflexió sobre el significat actual de construir allò comú en una societat danyada.

Cal reconèixer que hui l'educació no pot ser aliena als processos de deconstrucció del que és dominant i nociu: el món global i també els espais escolars de l'educació es fan més incerts i es remouen amb el nous interrogants resultants de la consolidació d'una època d'incerteses i riscos. Les institucions educatives requereixen dosis més grans de reflexivitat, raonament, argumentació i, sobretot, orto praxis per explicar i donar sentit a allò que en un altre temps passat es donava per suposat. En alguns casos, la tendència ha estat cap a la tecnificació de l'educació; en altres casos, l'educació s'assumeix com una pràctica situada a l'àmbit de la cultura i per tant l'assumpte principal és reflexionar sobre el seu sentit actual i transformar-la en un camp vital-comunitari. Això exigeix elaborar nous mapes d'organització del coneixement sobre l'edu-

cació i els processos d'escolarització i identificar quin tipus de noves "disposicions" cal desenvolupar a les institucions que promouen l'acció educativa per generar respostes davant dels nous desafiaments i des de quines tradicions intel·lectuals i sabers locals podem crear els camins per desenvolupar noves maneres d'organitzar les trajectòries formatives de les persones i de les comunitats.

Referències bibliogràfiques

- DE LA ALDEA, *Cuidados en tiempos de descuido*. Santiago: LOM
- ARBIOL, Clara (2020). *La vida en el centre: escriure en temps d'estranyesa*, Quaderns d' Educació Contínua 43. Disponible en: <https://ojs.uv.es/index.php/QEC/article/viewFile/17311/pdf>
- ASSMANN, H. (2013). *Placer y ternura en la educación. Hacia una sociedad aprendiente*. México: Alfaomega-Narcea.
- ARMSTRONG, K. (2018). *La gran transformación*. Barcelona: Paidós.
- BAUMAN, Z. (2020). *Modernidad Líquida*. Buenos Aires: FCE.
- BECK, U. (2019). *La Sociedad del Riesgo*. Buenos Aires: Paidós
- BOFF, L. (2002). *El cuidado esencial*. Madrid: Trotta.
- CALVO, C. (2017). *Ingenuos, ignorantes, inocentes: de la educación informal a la escuela autoorganizada*. La Serena: Editorial de la Universidad de La Serena.
- COLLER, P. (2020), *El futuro del capitalismo*. Santiago: Debate.
- CORTINA, A. (2007). *Ética de la razón cordial*. Oviedo: Nobel.
- GUTIÉRREZ, F., PRADO, C. (2015). *Ecopedagogía y ciudadanía planetaria*. México: De la Salle Editores.
- CUSSIÁNOVICH, A. (2010). *Aprender la condición humana. Ensayo sobre 'pedagogía de la ternura*. Lima: INFEJANT
- ESQUIROL, J.M. (2018). *La penúltima bondad. Ensayo sobre la vida humana*. Barcelona: El Acantilado
- GILLIGAN, C. (1993). *In the different voices: Psychological theory and womens' development*. Cambridge: Harvard University Press.
- M. HATHAWAY M., BOFF, L. (2014). *El Tao de la Liberación. Una ecología de la transformación*. Madrid: Trotta.
- ILLICH, I. (2006). *La Convivencialidad*, en Obras Reunidas, México: FCE.
- ILLICH, I. (2006 A). *Némesis*, en Obras Reunidas, México: FC.
- ILLICH, I. (2016). *El trabajo fantasma*. Santiago: Ediciones Papel Calco.
- INNERARITY, D. (2018). *Política para perplejos*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- INNERARITY, D. (2020). *Una teoría de la democracia compleja*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- INNERARITY, D. (2020 a). *Pandemocracia. Una filosofía de la crisis del coronavirus*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- JASPERS, K. (2017). *Origen y meta de la historia*. Barcelona: El Acantilado

- ORANGE, D. (2013). *El desconocido que sufre*. Santiago: Cuatro Vientos
- OSORIO, J. (2016). *Politización de la Diversidad: la Educación Intercultural Crítica desde los movimientos sociales que proyectan otros modos de vivir*. Educación Global Research 10. Disponible en: <http://educacionglobalresearch.net/egr1009/>
- OSORIO, J. (2018). *Educación comunitaria-popular y pedagogía de lo común: itinerarios, tensiones y huellas*, en Osorio, J. (Editor) (2018). *Paulo Freire entre Nos. A 50 años de la Pedagogía del Oprimido*. La Serena: Nueva Mirada Ediciones.
- OSORIO, J. (2018 a). *Educación popular de base comunitaria y pedagogía de lo común: memoria, trayectorias y desafíos*. Trenzar 1,1. Disponible en: <https://trenzar.cl/2018/11/03/ya-aparecio-el-n1-de-trenzar-revista-de-educacion-popular-pedagogia-critica-e-investigacion-militante/>
- OSORIO, J. (2019). *Nuevos paradigmas educativos e inteligencias pedagógicas arquetípicas: reflexiones sobre el “corazón de la educación”*. *Revista Pensamiento Académico*, 2 (1)
- OSORIO, J. (2020). *El proyecto comunitario de una pedagogía eco-reflexiva: itinerarios y desafíos*, en López de Maturana, S. (Editora). *Educando (nos) con las comunidades*, La Serena: Nueva Mirada Ediciones.
- OSORIO, J., RUBIO, G (2018). *Participación y Educación Ciudadana desde los movimientos sociales*. *Revista Lusófona de Educación* 42.
- OSORIO, J. (2020). *Hacer educación ciudadana. Sistematización del itinerario de un actor-autor*. Rivas: Universidad Internacional Antonio de Valdivieso.
- MAYOL, A. (2020). *Bing Bang. Estallido Social 2019*. Santiago: Catalonia
- MORENO, A. (2018). *Caos y Educación*. Santiago: JUNJI.
- MORIN, E. (1999). *Los siete saberes necesarios para la educación del futuro*. Paris: UNESCO.
- PARRA, B. (2019). *Daño, resistencia y socorro mutuo*. Disponible en: <https://www.elmostrador.cl/noticias/opinion/2019/10/04/dano-resistencia-y-socorro-mutuo/>
- PNUD (2012). *Desarrollo Humano en Chile. Bienestar Subjetivo: el desafío de repensar el desarrollo*. Santiago: PNUD.
- RADISZ, E. (2016). *Malestar y destinos del malestar*. Santiago: Social-Ediciones
- RICARD, M. (2016). *En defensa del altruismo*. Barcelona: Urano
- RUIZ, C. (2020). *Octubre Chileno*. Santiago: Taurus
- SENNET, R. (2009). *El Artesano*, Barcelona: Anagrama
- DE SOUZA SANTOS, B. (2020). *La cruel pedagogía del virus*. Buenos Aires: CLACSO.
- TORRES, A. (2020). *Pedagogías emancipadoras e novos sentidos de comunidade na América Latina*. Cuadernos CIMEAC 10, 3. Disponible en: <http://seer.uftm.edu.br/revistaelectronica/index.php/cimeac/article/view/4913>
- VATTIMO, G. (2009). *Ecce Comu. Cómo se llega a ser lo que se era*. Buenos Aires: Paidós.

- VATTIMO, G., ZABALA, S, (2012). *Comunismo Hermenéutico*. Madrid: Herder
- VILLASANTE, R (2020). *De la educació popular a les democracies participatives*, Quaderns d' Educació Contínua, 43. Disponible en: <https://ojs.uv.es/index.php/QEC/article/view/17225/pdf>
- ZOJA, L. (2015). *La muerte del prójimo*. México: FCE.
- ZURITA, R. (2020). *Discurso en la ceremonia de entrega del Premio Reina Sofía de Poesía de 2020*. Disponible en: <https://www.revistaaltazor.cl/discurso-de-raul-zurita-en-la-entrega-del-premio-reina-sofia/>

INSTITUTO
Paulo Freire

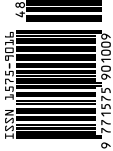
Associació de Persones
Adultes Participants
CPFPAFRANCESCOSCHIMORATA

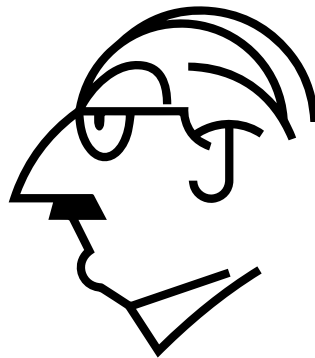
TAREPA - PV
Taller per a l'Acció Renovadora
de l'Educació Permanent d'Adults

L'ULLAL Edicions

*'amb els sistemes
d'ensenyament vigents
–i no sols els carpetovetònics–,
les criatures –no sols–
abandonen els estudis,
elementals o superiors, amb
una escassíssima curiositat
intel·lectual, i de vegades amb
un odi formal a la 'cultura'.
Joan Fuster*

CENT de FUSTER

